

Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi: 26.06.2025

Kabul Tarihi: 31.10.2025

Tes ve Tariat Yazıtlarının Türü ve Yazılış Amacı/İşlevi

Hasan GÜRGÜN*

Özet

Ötüken Uygur Kağanlığı yaklaşık yüz yıllık hâkimiyeti esnasında Orta Asya'nın siyasi, ticari ve kültürel hayatını derinden etkilemiştir. Uygurlar bu dönemde heykel, şehir ya da mezar gibi pek çok kültür ürünü vücuda getirmiştir. Bu kültür ürünlerinin içinde değerlendirilebilecek yazıtlar da yaratmıştır. *Tes*, *Tariat*, *Şine Us* ve *Karabalgasun-I* gibi yazıtlarla bozkır kağanlıklarındaki yazıt dikme geleneğini sürdürerek belirli bir medeniyet seviyesini yakaladığını belgelemiştir. Göktürk harfli yazıtlar buldukları bölge, yaratıldıkları kavim veya çağlara göre farklı başlıklar altında sınıflandırılmıştır. Sınıflandırmada kullanılan ölçütlerden biri de türdür. Tür açısından sınıflandırma *Tes* ve *Tariat* yazıtları için de uygulanmış, bunlar kimi araştırmacılar tarafından zafer yazıtları, kimi araştırmacılar tarafından ise sınır taşı yazıtları olarak değerlendirilmiştir. Bu çalışmada *Tes* ve *Tariat* yazıtlarının türü ve yazılış amaçları/işlevleri incelenmiştir. *Tes* ve *Tariat* yazıtlarının arasında kimi önemli farklar tespit edilmiş; bu farklar ve yazıtların içeriklerinden hareketle söz konusu iki yazıtın aynı türde olmadığı, aynı amaçla/işlevle oluşturulmadığı, bunların zafer ya da sınır taşı yazıtları türünde olmadığı ortaya konmaya çalışılmıştır. Çalışmada *Tes Yazıtı*'nın Moyen Çor Kağan'ı onurlandırıp kağanlığını tasdik etmek için yaratılan bir "onurlandırma/tasdik etme yazıtı", *Tariat Yazıtı*'nın ise yine Moyen Çor Kağan'ın hâkimiyet ve gücünü ifade etmek için yaratılan bir "hâkimiyet/gövde gösterisi yazıtı" olduğu ileri sürülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Tes, Tariat, Uygurlar, Moyen Çor Kağan, Göktürkçe

* Dr., Millî Eğitim Bakanlığı, <https://ror.org/00jga9g46>
hasan.gurgun@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-3625-7193>

The Genre and Purpose/Function of the *Tes* and *Tariat* Inscriptions

Abstract

The Otuken Uighur Empire was a Turkish khanate that significantly influenced the political, commercial, and cultural life of Central Asia during its approximately 100-year reign. This empire produced many cultural artifacts such as statues, cities, and tombs. The Uighurs also created inscriptions that can be considered as part of these cultural products. The inscriptions of *Tes*, *Tariat*, *Shine Us* and *Karabalgasun-I* are the inscriptions of the Otuken Uighur Empire. Thus, the Uighurs continued the tradition of creating inscriptions in the steppe empires and proved that they had reached a certain level of civilization. Runic inscriptions are classified differently according to region, tribe, historical period, and genre. The *Tes* and *Tariat Inscriptions* have been examined in terms of genre, and some researchers have described them as victory inscriptions, while others have described them as boundary stone inscriptions. This study examines and attempts to determine the genre and purpose/function of the *Tes* and *Tariat* inscriptions. Some important differences have been determined between the *Tes* and *Tariat* inscriptions. Based on these differences and the contents of the inscriptions, it has been argued that the two inscriptions are not of the same genre, were not created for the same purpose/function, and are not victory or boundary stone inscriptions. The study suggests that the *Tes Inscription* is an “honorary/confirmation inscription” created to honor Moyen Çor Khan and confirm his empire, and that the *Tariat Inscription* is a “dominance/show of force inscription” created to express Moyen Çor Khan’s domination and show of power.

Keywords: *Tes*, *Tariat*, Uighurs, Moyen Chor Khan, Orkhon Turkic

Ötüken Uyğur Kağanlığı 745-840 arasında Orta Asya’da hâkimiyet sürmüş, bölgenin siyasi, ticari ve kültürel hayatında derin izler bırakmış, ayakta kaldığı yaklaşık yüz yıllık sürede pek çok halkın tarihinde önemli rol oynamış bir Türk kağanlığıdır (Kamalov, 2002, s. 100; Taşağıl, 2022, s. 24). Bu kağanlık Antik Çağ kent ve kale siteleri, mimari yapılar, heykeller, mezarlar ve Göktürk harfli kağanlık yazıtları gibi kültür ürünleri vücuda getirmiştir (Kamalov, 2002, s. 100-102). Bu döneme ait *Tes*, *Tariat*, *Şine Us* ve *Karabalgasun-I* yazıtları dönemin kağanları tarafından yazdırılıp diktirildiğinden kağanlık yazıtları kabul edilir (Aydın, 2018, s. 31).

Tes Yazıtı Moyen Çor Kağan adına dikilmiş ilk kağanlık yazıtıdır (Sertkaya, 1995, s. 305). Yazıt Sovyet-Moğol Ortak Tarihi ve Kültürel Keşif Gezi-si’nin saha araştırması planı dâhilinde S. Kharjaubay, A. Ochir ve S. G. Kl-yaştorniy’dan oluşan araştırma ekibi tarafından Nogoön-tolgoi adlı tepenin

yakınında, Tes Nehri'nin üst kısımlarında ve sol tarafında/kıyısında 1976 yazında keşfedilmiştir. Araştırma ekibi; *Tes Yazıtı*'nı bölgenin yerlisi L. Tsedev'in bölgede işaretlerle kaplı bir taş parçası olduğunu haber vermesi üzerine bulmuştur (Klyaştorıny, 1977, s. 588; 1983, s. 76-77). Bazı başvuru kaynaklarında *Tes Yazıtı*'nın Boris Ya. Vladimirtsov tarafından bulunduğu ancak o dönemde yayımlanamadığı bilgisi de yer alır. Kaynaklara göre Vladimirtsov 1915'te Kuzeybatı Moğolistan'a bir araştırma gezisi düzenlemiş, gezi sırasında Tes Irmağı vadisinde *Tes Yazıtı*'nı bulmuş, yazıt metnini kopya etmiş, yazıtı yayımlamayı planlamış ancak bunu gerçekleştirememiştir (Osawa, 1999, s. 158; Berta, 2010, s. 223-224; Berta, 2007, s. 124 ve 21. dipnot; Mert, 2009, s. 109). Vladimirtsov ve bulunduğu yazıtın hangisi olduğuyla ilgili bir karışıklık/yanlış anlaşılma da vardır: Klyaştorıny *Tes Yazıtı*'nın bulunduğunu bildiren yazısında Vladimirtsov'dan bahsetmez; Tes Nehri'nin yukarı kısmında yirmi iki satırlık, dört yüzü Göktürk harfleriyle kaplı bir yazıt parçası bulunduğunu bildirir. Yazıtın boyutları ve ön okuması sonucunda söz konusu yazıtın II. (Kök) Türk Kağanlığının çöküşü ve Ötüken Uygur Kağanlığının ilk on yılları hakkında bilgi içerdiğini paylaşır (1977, s. 588). *Tes Yazıtı*'nı işlediği makalesinde ise Vladimirtsov'un 1915'teki gezisinden bahseder, gezi sırasında Tes Irmağı vadisinde Göktürk harfli kısa bir yazıt bulduğuna değinir ve bunu o dönem yayımlayamadığını dile getirir. Vladimirtsov'un bulup yayımlayamadığı bu yazıtı, kendinin (Klyaştorıny'nın) 1969 ve 1975 yıllarında tekrar gözlemleyebildiğini dile getirir ve sonunda söz konusu yazıtı *Naskalniye Runičeskiye Nadpisi Mongolii* başlıklı Erk tarafından Türkçeye de çevrilen makalesinde yayımladığını bildirir (1983, s. 76 ve 1. dipnot; 1985, s. 137 ve 1. dipnot; 2007). Klyaştorıny'nın orijinal makalesinde ana başlıktan sonra *I. Tes, Gurvaljin-Ula, Hangıta-Hat, Hentey* (1978, s. 152), Türkçe çevirisinde de ana başlıktan sonra *Tes, Gurvalcin-Ula, Hangıta-Hat, Hentey* (2007, s. 147) şeklinde bir başlık daha yer almaktadır. Ancak bu makalede konu edilen *Tes* adlı yazıt, *Tes Yazıtı* değil, tek satırlık bir kaya yazıtı olan *Somon Tes* adıyla da bilinen *Tes Nehri Yazıtı*'dır ["*Somon Tes, Züriyn Ovoo, Tes IP*"]. *Tes Nehri Yazıtı* Klyaştorıny'nın orijinal makalesinde *Nadpis na r. Tes* (1978, s. 152), çevirisinde *Tes Nehri Yazıtı* (2007, s. 147) adıyla anılmıştır. *Züriyn Ovoo* adlandırması ise bulunduğu yerden ötürüdür (Aydın, 2021b). *Tes Nehri Yazıtı* 2-3 m uzunluğunda tek satırlık bir yazıttır. Yazıt, Zahvan iline bağlı Tes ilçesi sınırlarındaki Züriyn Ovoo isimli tepedeki kayanın doğu yüzünde yer alan ve koruma altında olmayan bir kaya yazıtıdır (Doğan, 2020, s. 100, 117). Kızlasov bu yazıtı türüne/içeriğine göre 7. *Övgü Yazıtları* başlığı altında değerlendirmiştir (1994, s. 192). Ayrıca iki damga da bulduran yazıtın metni küçük, işlenmemiş, kızıl bir granit kayanın üzerine kazınmıştır. (Klyaştorıny, 2007, s. 148-149). Klyaştorıny *Tes Nehri Yazıtı*'nın 8. yüzyılın ikinci yarısına ve Yaglakar boyundan bir Uygur kağanına ait olabileceği görüşündedir (1978, s. 152-154; 2007, s.

148-149). Söz konusu yazıt Klyaştorıny’ın aktardığına göre Vladimirtsov tarafından ^alp ^aşun türk ^alp ^aşun b^rd^m y^azⁿ b^ar^lm “Kahraman Şun (Şon, Aşon, Aşun); [tamgalar] Türk kahramanı Şun (Şon, Aşon, Aşun) yazdım; ilkbaharda vardım” biçiminde, Klyaştorıny tarafından ise *alp şul [TaMΓII] tüpeş alp şul bitidim äsän olurıym* “Ben Alp Şul [tamgalar]. Ben Tüpeş Alp Şul, [bunu] yazdım. Sağlıkla kaldım. (veya: esenlikle oturdum)” şeklinde okunmuş ve anlamlandırılmıştır (1978, s. 149, 154).

Klyaştorıny’ı Göktürk harfli yazıt aramak için Tes Nehri vadisini araştırmaya yönelten *Tariat Yazıtı*’nda Tes Nehri’nin yukarı kısımlarında yazın geçirildiğine dair bilgiler bulunması ve Vladimirtsov’un keşfettiği Yaglakarlarla ilgili damganın yer aldığı bir yazıtın yine Tes Nehri vadisinde ortaya çıkmasıdır (1983, s. 76-77; 1985, s. 137-138). Kızıl granit bir yüzeye yazılması, 8. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilmesi, Yaglakar boyundan bir Uygur kağanına/prensine ya da bu boydan önemli birine ait olduğunun düşünülmesi, “Tes” adlandırması, Klyaştorıny’ın *Tes Nehri Yazıtı*’nın hikâyesini kağanlık yazıtı olan *Tes Yazıtı*’nın ilk yayınında anlatması gibi sebepler söz konusu karışıklığa/yanlışlığa yol açmış olabilir. Ayrıca Bozkurt’un, Perhat Cilan’ın bir kısım izah ve ilavelerle yaptığı tercümesinden hareketle Türkiye Türkçesine aktardığı çalışmada yer alan makalenin orijinali ile aralarındaki farklar da söz konusu karışıklığı desteklemiş olabilir. Örneğin Klyaştorıny orijinal makalesindeki ilk paragrafta hükümlerini belirli bir ihtimal/olasılık dâhilinde sıralarken (krş. 1983, s. 76; 1985, s. 137) Bozkurt’un aktarımında ihtimal/olasılık ifadeleri yer almamış ve kesin hükümler verilmiştir (Klyaştorıny, 1986, s. 151). Söz konusu karışıklık/yanlışlık sebebiyle kimi kaynaklarda *Tes Nehri Yazıtı*’nın bulunuş hikâyesi ve kâşifi, yanlışlıkla kağanlık yazıtı olan *Tes Yazıtı*’nın bulunuş hikâyesi ve kâşiflerine dâhil edilmiştir.

Moyen Çor Kağan 750 yılı ikinci ayının 14’ünde Yenisey [“Kem”] Irmağı kıyısında Çiklerle savaşmış, sonrasında Ötüken’e dönmüş ve Tes Irmağı kaynağında yazı geçirmiş, bu sırada bir yazıt diktirmiştir (Tekin, 1982, s. 198-199). Bu yazıt, *Tes Yazıtı*’dır (Róna-Tas, 1986, s. 55-56). Yazıt doğu ve batı yüzünde altışar, kuzey ve güney yüzünde beşer, toplamdaysa yirmi iki satırı içerir (Aydın, 2018, s. 33). *Tariat* ve *Şine Us* yazıtlarına kıyasla *Tes Yazıtı* daha küçük boydadır, daha az satır içerir ve en çok yıpranmış olan yazıttır (Ölmez, 2018, s. 58). Kırık olan yazıtın dört yüzünde de Göktürk harfli Türkçe metin vardır (Klyaştorıny, 1977, s. 588). Eldeki tek parça da yazıtın alt kısmıdır (Tekin, 1990, s. 389; Mert, 2009, s. 110). 1976-1977 ve 1980-1982 arasında yapılan araştırmalara rağmen diğer yazıt parçaları ve kaplumbağa kaide bulunamamıştır (Osawa, 1999, s. 158). Yazıtın satırları baştan ortaya kadar tahrip olmuştur. Bu sebeple okunabilen yerler satırların son kısımlarıdır (Aydın, 2018, s. 33).

Tes Yazıtı'nın bugüne gelen tek yazıt parçası, yazıtın ilk yapıldığı andaki 22 satırdan 20'sinin son kısımlarını barındırır. Bugüne ulaşan yazıt parçasındaki satırlar, yazıtın ilk dikildiği andaki hâlinin tam satırlarının yarısından daha az ya da en fazla yarısı kadardır. Buna ek olarak mevcut yazıt parçasındaki pek çok harf de önemli ölçüde tahrip olmuştur (Klyashtorny, 1985, s. 141). Yazıtın B, 2, 3; G, 1. satırlarda sadece birkaç harf seçilebilir hâldedir. B, 1 ve G, 5. satırlar ise tamamen silinmiştir ve okunamaz durumdadır (Mert, 2009, s. 134, 122). Söz konusu olumsuz durumlardan ötürü okunabilen/çözülebilen kısımlar esas yazıtın (yani yazıtın ilk dikildiği andaki hâlinin) üçte biri ya da dörtte biri kadardır (Klyashtorny, 1985, s. 141; Sertkaya, 1995, s. 306). Yazıtta ağırlıklı olarak 745 (B, 4. satır: Tavuk yılı) -750 arasındaki olaylar işlenmiştir (Mert, 2009, s. 113-114).

Tariat Yazıtı 753 yazında Terh ["Terhin"] Nehri kenarında Moyen Çor Kağan adına dikilmiş ikinci kağanlık yazıtıdır (Sertkaya, 1995, s. 305). Yazıtın dört yüzü Göktürk harfleriyle kaplı ilk parçası, toprağa saplı hâlde 1957'de Moğol arkeolog C. Doržsurën tarafından Khangay Dağlarının kuzeybatı kesiminde, Terh Nehri vadisinde ve Terkhin-Tsagan-nur Gölü'nün yakınında keşfedilmiştir. İlk keşiften 12 yıl sonra 1969'da keşfedilen yazıt parçasının bulunduğu alan Sovyet-Moğol Tarihi-Kültürel Araştırma Gezisi çerçevesinde Ch. Lubsanbalдан, M. Şinëchuu, B. Bazilchan ve S. G. Klyashtorniy'dan oluşan ekip tarafından kazılmıştır. Söz konusu kazıda yazıt parçası ortaya çıkarılmıştır. Ayrıca yazıtın kaplumbağa altlığı da keşfedilmiştir. Yazıtın kalan iki parçasını ise yine aynı kazı alanında, kaplumbağa altlığın yakınında yapılan bir kazıda arkeologlar N. Sér-Odžav ve V. V. Volkov 1970'te bulmuştur (Klyashtorniy, 1980, s. 82; Klyashtorny, 1982, s. 335, 350).

Moyen Çor Kağan 752'de Ötüken'in ortasındaki As Öngüz Baş ile Kan Iduk Baş Dağlarının batısında yazı geçirmiştir. Söz konusu yazıt burada yaratılmıştır (Aydın, 2018, s. 39). Yazıt metninde *Tariat Yazıtı*'nın 752 yılında (ejderha yılında) yazdırılıp diktirildiği yönünde bilgi olsa da aslında yazıtın tamamlanıp diktirilmesi bir yıl sarkmıştır. Yazıtın yapımına 752'de başlanmış, askerî faaliyet ve savaşlardan ötürü yazıtın bitirilişi bir yıl gecikmiş, yazıt 753'te bitirilmiştir (Tekin, 1982, s. 798, 800). Dört yüzünde Göktürk harfli Türkçe metin bulunan yazıt; doğu ve batı yüzlerinde dokuzar, güney ve kuzey yüzlerinde altışar olmak üzere toplamda otuz satır bulundurur. Yazıtın kaplumbağa altlığında da bir satır vardır. *Tariat Yazıtı* üç parça yazıt ve bir kaplumbağa altlık olmak üzere toplam dört parçadır (Klyashtorniy, 1980, s. 82, 84; 1982, s. 335, 337). Yazıtta ağırlıklı olarak on iki yıllık bir devre, 741-753 arasındaki olay ve durumlar konu edilmiştir (Sertkaya, 1995, s. 306). Kağanlığın kuruluş yıllarından yazıtın dikildiği yıl olan 753'e kadarki olaylar, Moyen Çor Kağan'ın zorlu çaba ve özellikle askerî başarıları işlenmiştir (Tezcan, 1984, s. 126).

Göktürk harfli yazıtlar buldukları bölge, ait oldukları tarihî çağ, üzerine yazıldıkları nesne, üretildikleri kavim, hacimleri, yaratanların statüsü gibi çeşitli ölçütlere göre farklı farklı sınıflandırılmıştır. Sınıflandırma açısından kullanılan ölçütlerden bir tanesi de “tür [“janr, genre”]” olmuştur (Ercilasun, 1985, s. 57; Özönder, 2002, s. 486; Berta, 2007, s. 121; Doğan, 2020, s. 94; Kızlasov, 1994, s. 180-181, 26. dipnot). Tür açısından tasnif, yazıtlar dönemindeki hayat ve kültürün pek çok yönünü anlamada kaynak konumundadır. Ayrıca tür ve buna bağlı olarak içerik sınırları, benzer türdeki gerek yeni gerek mevcut yazıtların daha sağlıklı çözümünü gerçekleştirmede yardımcı pozisyonundadır. Ek olarak bu tasnif; yazıtların sadece mezar yazıtı ya da taşı olarak yaratılmadığını, zengin bir tür ve amaç/işlev çeşitliliğine sahip olduğunu, yazının pek çok alanda yaygın olarak kullanıldığını gösterir. Kızlasov kimi Yenisey yazıtlarını türlerine göre 1. Mezar yazıtları [“epitafiyne nadpisi”], 2. Sınır yazıtları [“mejeviye nadpisi”], 3. Adına yazıtlar [“adlandırma yazıtları, nadpisi-nazvaniya”], 4. Dua yazıtları [“molitvenniye nadpisi”], 5. Ayın sonrası yazıtları [“posleobryadoviye nadpisi”], 6. Tövbe-istiğfar yazıtları [“pokayanno-uniçijitelniye nadpisi”], 7. Övgü yazıtları [“hvalebniye nadpisi”], 8. Ziyaretçi yazıtları [“posetitelskiye nadpisi”], 9. Sihir sözü yazıtları [“tılsım yazıtları, nadpisi-zaklinaniya”], 10. Açıklama yazıtları [“poyasnitelniye nadpisi”], 11. Sahibini bildiren yazıtlar [“vladelçeskiye nadpisi”], 12. Esenlik dileme yazıtları [“blagopojelatelniye nadpisi”] şeklinde on iki alt başlık altında tasnif etmiştir. Söz konusu tasnif, yazıtlar açısından gerek tür gerekse kültürel çeşitliliği ortaya koyar hâldedir (1994, s. 180-203).

Tes ve Tariat yazıtları bugün Moğolistan sınırları içinde kalan bozkırda Uygurlar tarafından taşta kazınmak suretiyle yaratılmış yazıtlardır. Söz konusu yazıtların tür ve yazılış amacı/işlevi hakkında da bir sonraki başlıkta değinileceği gibi çeşitli fikirler ileri sürülmüştür.

Tür ve Yazılış Amacı/İşlevi Hakkında Daha Önce İleri Sürülmüş Fikirler

Türk yazıtları belirli tür ilkeleri ve amaçları/işlevleri dâhilinde yaratılmış eserlerdir. Genel olarak Göktürk harfli yazıtlar, özel olarak Ötügen Uygur Kağanlığının kağanlık yazıtları üzerine yapılan ilk çalışmalar tür ve yazılış amacı/işlevi araştırmasını özel olarak hedeflememiş; yazıtların deşifresi, dil bilgisi yapısının çözümlenmesi ve içeriğin sağlıklı bir şekilde tespit edilmesi gibi konulara odaklanmıştır. Yazıtların türü ve yazılış amacına/işlevine yönelik sorgulamalar Melioranskiy, Korş gibi isimlerce gerçekleştirilen ilk çalışmalarda yüzeysel kalmıştır. İlerleyen yıllarda Stebleva, Bazin, Bombaci, Klyaştorniy gibi araştırmacılar bu konuya da eğilmiş, yazıtların türü ve hangi amaç/işlev için yazıldığı sorularına da ağırlık vermiş, bu konular hakkında, genellikle *Orhun Yazıtları*, zaman zaman da *Yenisey Yazıtlarını* odağa alan çalışmalar gerçekleştirmiştir (Ruhlyadev, 2005b, s. 203-241). Ötügen Uygur

Kağanlığının kağanlık yazıtları üzerinde ise tür ve yazılış amacı/işlevi incelemeleri, kimi çalışmalar varsa da derinleştirilmemiştir.

Araştırmacılar tür ve yazılış amacı/işlevi hakkında fikir bildirirken kağanlık yazıtlarından genellikle *Tes*, *Tariat* ve *Şine Us* yazıtlarını kıyaslamış; söz konusu yazıtlar arasında pek çok benzerlik olduğunu dile getirmiştir. Bu benzerliklerin yanında araştırmacılar söz konusu üç kağanlık yazıtının türü ve oluşturulma amaçlarının/işlevlerinin farklı olduğunu da belirtmiştir.

Şine Us Yazıtı'nın tür olarak anıt külliye/mezar yazıtı olduğu noktasında, bu yazıtın Moyen Çor Kağan'ın ölümü üzerine mezar kompleksinde onu anmak ve onurlandırmak amacıyla/işleviyle vücuda getirildiği konusunda araştırmacılar hemfikirdir (örnek olarak bk. Bazin, 2011, s. 221; Klyaştorıny, 1980, s. 85, 87; 1982, s. 338-339; Berta, 2007, s. 124; Mert, 2009, s. 199). Sonuç olarak *Şine Us Yazıtı* Moyen Çor Kağan'ın mezar yazıtıdır. Söz konusu yazıt bu hâli, saygı duyulan bir kağan adına oluşturulma yönü açısından *Bilge Kağan Yazıtı*'yla aynı tür ve yaratılma amacına/işlevine sahiptir. Söz konusu iki yazıt aynı kategoridedir (Berta, 2007, s. 124).

Tes ve *Tariat* yazıtlarının türü ve yazılış amaçları/işlevleri hakkındaki fikirler ise şu şekildedir:

Klyaştorıny ve Livşits *Şine Us Yazıtı*'nda *Tes* ve *Tariat* yazıtlarının diktirilme bilgisinden hareketle Moyen Çor Kağan'ın zafer anıtları diktirdiğinin ifade edildiğini dile getirmiştir. Araştırmacılara göre *Tes* ve *Tariat* yazıtları bir zaferi kutlamak veya simgelemek amacıyla yaratılan zafer anıtları ["triumfalnih pamyatnikov, monuments triomphaux"] türünde oluşturulmuştur¹ (1971, s. 108).

Paleografik açıdan *Tariat Yazıtı*'na bakıldığında söz konusu yazıtın kendinden önceki *Şine Us* ya da *Sevrey* gibi Uygur yazıtlarıyla aynı geleneğe ait olduğu görülür (Klyaştorıny, 1980, s. 85; Klyaştorıny, 1982, s. 337). Klyaştorıny *Tariat* ve *Şine Us* yazıtlarının da içinde bulunduğu bir tabloda söz konusu paleografik özellikleri, harf tercihlerini ve şekilleri karşılaştırmalı olarak vermiştir (1980, s. 86). Buna ek olarak *Tariat Yazıtı*'nın özellikle *Şine Us Yazıtı* ile yakın benzerliği ve hatta yer yer özdeşliği olduğunu dile getirmiştir. Bununla birlikte *Tariat Yazıtı*'nın (*Şine Us Yazıtı*'nın aksine) anıt mezar kompleksinin bir parçası ve anıt mezar yazıtı olmadığını dile getirmiştir (1980, s. 84-85; 1982, s. 337-338).

¹ Klyaştorıny ve Livşits *Sevrey Yazıtı*'nın etrafında herhangi bir mezar yapısı tespit edilemediğini, buna dair bir iz olmadığını dile getirmiştir. Araştırmacılara göre bu durum söz konusu yazıt için mezar yazıtı olma ihtimalini ortadan kaldırmış ve söz konusu yazıtın farklı bir yazılış amacı doğrultusunda oluşturulduğunu düşündürmüştür. Klyaştorıny ve Livşits söz konusu yazıtın tıpkı *Tes* ve *Tariat* yazıtları gibi bir zafer anıtı olabileceğini dile getirmiştir (1971, s. 108, 110).

Aynı dönemde (6-8 yıl farkla) dikilen *Tes* ve *Tariat* yazıtları, oluşturulma sebepleri ve işlevleri açısından benzerdir (Klyashtorny, 1985, s. 140).

Róna-Tas da *Tes*, *Tariat* ve *Şine Us* yazıtlarının sıkı bir ilişki içinde olduğunu belirtir (1986, s. 53).

Uygurlar, (Kök) Türkler gibi sadece anıt külliye yazıtı değil zafer yazıtları da diktirmiş, yazıt dikme geleneğini (Kök) Türkler gibi sürdürse de türleri noktasında onlardan farklılaşmıştır. *Sevrey Yazıtı* ve kağanlık yazıtlarından olan *Tariat* ile *Karabalgasun-I* yazıtları zafer yazıtı türündeysen *Tes Yazıtı*'nın işlevi açık değildir (Kamalov, 2002, s. 102). *Tes* ve *Tariat* yazıtlarının Kamalov tarafından aynı türde değerlendirilmemesi, *Tes Yazıtı* hakkında bir işlev ya da tür bilgisi verilmemesi dikkat çekicidir.

Berta, *Tes* ve *Tariat* yazıtlarını birlikte değerlendirmiş, iki yazıtın anıt külliye yazıtı olmadığını, askerî başarıları ileten yazıtlar olduğunu dile getirmiştir (2007, s. 124). Rybatzki'ye göre *Tes*, *Tariat* ve *Şine Us* yazıtları çoğunlukla aynı yılları ve yakın tarihî olayları konu etme açısından kimi benzerlikler buldursa da tür ve oluşturulma amaçları açısından farklılık gösterir (2011, s. 63, 68). Klyashtorny'a² (1982, s. 338) karşı çıkan Rybatzki bu üç yazıt arasında dile getirildiği kadar büyük bir yakınlık olmadığını, farklılığın dikiliş amaçlarından kaynaklandığını dile getirmiştir (2011, s. 63, 66). Ona göre *Şine Us Yazıtı* mezar alanıyla ilgili olarak dikilmiş, yapılış amacıyla *Tes* ve *Tariat* yazıtlarından farklılaşır. *Tes* ve *Tariat* yazıtları ise mezar alanıyla ilgili değildir, içerik bakımından yaklaşıldığında sınır taşı ["boundary stone"] türündedir. Rybatzki özellikle *Tes Yazıtı*'nın G, 2. satırına ve buradaki *çit tıkdı örgin yaratdı* ifadesine dikkat çekerek fikrini desteklemiştir (2011, s. 65-66).

Göktürk harfli yazıtların türüyle ilgili araştırma yapan Ruhlyadev, genel olarak Göktürk harfli yazıtlar, özel olarak *Orhun Yazıtlarının* herhangi bir türün basit birer kopyası olmadığını, bunların kendine özgü yapı ve içeriğe sahip çok yönlü/işlevli ürünler olduğunu belirtmiştir (2005a, s. 223, 240). Ona göre *Orhun Yazıtları*, kendine özgü tarihsel ve sanatsal özelliklere sahip, içinde edebî ve belgesel türlerin prototiplerini/tohumlarını barındıran, çok yönlü/işlevli kompleks bir türdür (2005a, s. 211, 240). Bu türün ortaya çıkışı esas olarak yazıtların retorik işlevi/yapısı ile bağlantılıdır (2005a, s. 236). Ruhlyadev Ötüken Uygur Kağanlığının kağanlık yazıtlarını da bu doğrultuda değerlendirmiştir. Uygurların kağanlık yazıtlarında edebîlik/sanatsallık, tarihsel gerçek anlatıyı çerçevelemiş hâldedir (2005a, s. 208). Uygur kağanlık yazıtları kurgusal edebiyatın değil kurgusal olmayan belgesel edebiyatın ["nonfictional literature, dokumentalnoy literaturı"] eserleridir (2005a, s. 171, 205, 212).

² Klyashtorny *Tariat* ve *Şine Us* yazıtlarını mukayese etmiş, benzerlik ve hatta yer yer özdeşliği bu iki yazıt arasında görmüştür (1982, s. 337-338).

Şine Us Yazıtı'nda biyografik ve tarihsel bir nitelik vardır; yazıtın tarihsel özellikleri biyografik özelliklerine göre daha ağır basarken *Tariat Yazıtı*'nda biyografik özellikler ağırlıktadır (2005a, s. 211-213). Ruhlyadev, *Karabalgasun-I* ve *Tariat* yazıtlarını mezar kompleksi ve anma kültürüyle bağlantılı olmayan zafer anıtı olarak görür (2005a, s. 220). Belirlemelerini yaparken yazıtların çok yönlü/işlevli yapısını sürekli vurguladığı ve bu yapının oluşmasında retorikğin etkili olduğunu dile getirdiği unutulmamalıdır.

Görüldüğü gibi yazıtların türü ve oluşturulma amacı/işlevi noktasında farklılık esas olarak iki yazıt grubu arasında görülmüştür. İlk grupta *Şine Us Yazıtı*, diğer grupta *Tes* ve *Tariat* yazıtları birlikte yer almıştır. Araştırmacılar tür ve yazılış amaçları/işlevleri noktasında esas farkı *Şine Us Yazıtı* ile *Tes-Tariat* yazıtları arasında görmüştür. *Tes* ve *Tariat* yazıtları genel olarak *Şine Us Yazıtı*'ndan farklı bir noktada ancak aralarında ayırım görülmeksizin aynı tür ve amaç/işlev dâhilinde aynı grupta değerlendirilmiştir.

Şine Us Yazıtı'nın tür ve yazılış amacı/işlevi açısından farklılığı açıktır. *Tes* ve *Tariat* yazıtları pek çok benzerliğe sahiptir ve bu benzerliklerden hareketle aynı grupta değerlendirilebilir görünmektedir. Bununla birlikte söz konusu yazıt arasında önemli farklılıklar da mevcuttur.

Benzerlikler

Tes ve *Tariat* yazıtları arasında önemli benzerlik ve ortaklıklar mevcuttur. Söz konusu benzerlik ve ortaklıklar şu şekilde sıralanabilir:

1. *Tes* ve *Tariat* yazıtlarında yer yer ortak konular işlenmiştir. *Tes Yazıtı*'nın K, 2. satırının sonu, 3 ve 4. satırlarıyla *Tariat Yazıtı*'nın D, 1 ve 2. satırlarında konular ortaktır (Róna-Tas, 1986, s. 58). Buna ek olarak *Tes Yazıtı*'nın K, 5. satırıyla *Tariat Yazıtı*'nın D, 3. satırında da Uygurların bir konfederasyon kurmaları³ şeklinde ortak bir konunun işlendiği ileri sürülebilir.

Tes Yazıtı'nın B, 4. satırıyla *Tariat Yazıtı*'nın G, 2. satırında aynı yıl (tavuk yılı, 745) konu edilmiştir.

Tes Yazıtı'nın D, 1. satırıyla *Tariat Yazıtı*'nın G, 6. satırında Moyen Çor Kağan'ın başa geçmesi şeklinde ortak konu işlendiği ileri sürülebilir.

³ *Chiu T'ang-shu* ["*T'ang Hanedanlığı'nın Eski Yıllığı, CTS*"] ve *Hsin T'ang-shu* ["*T'ang Hanedanlığı'nın Yeni Yıllığı, HTS*"]'da belirtildiğine göre Ch'u-lo Kağan'a karşı 7. yüzyılın başlarında Te-chien İrkin önderliğinde bir Uygur konfederasyonu kurulmuştur (Ögel, 1955, s. 335-336; Çandarlıoğlu, 2019, s. 1, 57-58, 63-64). *Tes Yazıtı*'nın K, 5. satırındaki 70, *Tariat Yazıtı*'nın D, 3. satırındaki 80 (ve *Şine Us Yazıtı*'nın K, 3. satırındaki 100) yıllık hâkimiyetin başlangıcı 7. yüzyılın hemen başındaki Te-chien İrkin önderliğinde kurulan bu ilk Uygur konfederasyonu olabilir (Gürgün, 2025, s. 16, 19. dipnot).

Son olarak *Tes Yazıtı*'nın G yüzü ile *Tariat Yazıtı*'nın B, 1. satırında ortak konular işlenmiştir. Söz konusu kısımlarda 750'de Tes Irmağı kaynağında yazın geçirilmesi konu edilmiştir (Róna-Tas, 1986, s. 55).

2. *Tes* ve *Tariat* yazıtları sadece Göktürk harfleri ve Türkçe metin kullanılarak vücuda getirilmiş yazıtlardır (Sertkaya, 1995, s. 305-306).
3. Klyāštornıy, *Tariat* ve *Şine Us* yazıtlarının paleografik özellikleri, harf tercihleri ve bunların benzerliklerini göstermiştir (1980, s. 86). İki kitabe arasındaki paleografik benzerlik fikri Tekin tarafından da yinelenmiştir (1982, s. 803).

Klyāštornıy, paleografik özellikler açısından *Tes*, *Tariat* ve *Şine Us* yazıtlarının da içinde olduğu bir kıyaslama yapmış, bunların hemen hemen aynı paleografik özellikler taşıdığını, harflerin aynı tarzda yapıldığını ileri sürmüş ve fikirlerini söz konusu üç yazıtın da yer aldığı bir tabloyla harflerin şekillerini tek tek göstererek desteklemiştir. (1985, s. 140, 156). Ölmez'e göre *Tes* ve *Tariat* yazıtlarında benzer imla ve harf karakterleri kullanılmıştır (2018, s. 59, 78).

4. *Tes* ve *Tariat* yazıtlarında yer yer benzer dil yapıları tercih edilmiştir. Söz konusu iki yazıtta koşutluk, eş anlamlı ikileme, gönderim, eksilti gibi araçlar etkili şekilde kullanılmıştır. Eş dizimsel örüntülenen sözcükler, bunlarla yaratılan motifler yüksek oranda örtüşür (Gürgün, 2021, s. 253). İki yazıtta da sözcükler; diplomasi, millet-kavim, savaş ve mücadele, mimari uğraş ve yazıt diktirme, coğrafya, zaman motifi gibi motifler etrafında benzer şekilde eş dizimsel örüntülenmiştir (Gürgün, 2021, s. 106-108, 129-133).
5. *Tes* ve *Tariat* yazıtlarında benzer kimi edebî yapılar kullanılır. Örneğin *Tes Yazıtı*'nda yer alan açıklama, paralellik, eş anlamlı ikileme kullanımı, tezat tercihi, daha az duru ve yoğun ancak daha ritmik ve hareketli anlatım, ses ahengi ve ritmi gözetme gibi edebî kullanımların benzerleri *Tariat Yazıtı*'nda da tercih edilmiştir (Gürgün, 2025, s. 704-705, 719-723, 729, 735-736, 750-751, 840-852).
6. Diktirilme bilgisi *Tes Yazıtı*'nın G, 3. satırında, *Tariat Yazıtı*'nın B, 2 ve 3. satırlarında verilmiştir.
7. *Tes* ve *Tariat* yazıtlarında yazıt metinlerine başlangıç ve devam kompozisyonları aynıdır. Her iki yazıt da ataların anlatımı ile başlamış, ardından olaylar kronolojik ilerlemiştir.
8. *Tes* ve *Tariat* yazıtları Ötüken Uygur Kağanlığının kağanlık yazıtlarındandır. Moyen Çor Kağan'ın hâkimiyeti sırasında ve sağlığında diktirilmiştir.

Farklılıklar

Tes ve *Tariat* yazıtları arasında benzerlik ve ortaklıkların yanında önemli farklılıklar da vardır. Söz konusu farklılıklar şu şekilde sıralanabilir:

1. Yazıtların diktirilme bilgisi verilirken söz konusu yazıtlar birbirinden farklı şekilde nitelenmiştir. *Tes Yazıtı*'nın diktirilme bilgisi hem yazıtın G, 3. satırda *b(ä)lgüs(i)n : bit(i)gin : bu urdı : bu y(a)r(a)tdı* hem de *Şine Us Yazıtı*'nın D, 8. satırında *b(ä)lgüm(i)n : bit(i)g(i)m(i)n : (a)nta : y(a)r(a)t(i)td(i)m* (Şirin, 2016, s. 649, 652) biçiminde verilmiştir. Diktirilme bilgisi iletilirken yazıt *bıy yıll(ı)k : tüm(ä)n künlik* sıfatları ile nitelenmeden verildiğinden *Tes Yazıtı* "sadece" *b(ä)lgü bit(i)g*dir.

Tariat Yazıtı'nın diktirilme bilgisi B, 2 ve 3. satırlarda verilmiştir:

bıy yıl(l)ık : tüm(ä)n künl(i)k : b(i)t(i)g(i)m(i)n : b(ä)lgüm(i)n : bunta y(a)sı t(a)şka : y(a)r(a)t(i)td(i)m : tolku : t(a)şka tokıtd(i)m (Şirin, 2016, s. 656)

Ayrıca aynı bilgi *Şine Us Yazıtı*'nın D, 9 ve 10. satırlarında da şöyle yer alır:

bıy yıll(ı)k : tüm(ä)n künl(i)k : bit(i)g(i)m(i)n : b(ä)lgüm(i)n : (a)nta : y(a)sı t(a)şka : y(a)r(a)t(i)td(i)m (Şirin, 2016, s. 652)

Diktirilme bilgisi sunulurken yazıt *bıy yıll(ı)k : tüm(ä)n künlik* sıfatları ile nitelendiğinden *Tariat Yazıtı* "sadece" *bit(i)g b(ä)lgü* değildir, *bıy yıll(ı)k : tüm(ä)n künlik bit(i)g b(ä)lgü*dür.

2. Yukarıdaki alıntılarda da görülebileceği gibi *Tes Yazıtı*'nın *y(a)r(a)tdı*ğ¹ yani oluşturulduğu taşın herhangi bir vasfı verilmez. Ancak *Tariat Yazıtı* hem *Tariat Yazıtı*'nın B, 2 ve 3. satırları hem *Şine Us Yazıtı*'nın D, 9 ve 10. satırlarında belirtildiği üzere *y(a)sı t(a)şka y(a)r(a)tdı*r. *Tariat Yazıtı*'nda *tolku* ifadesi de yer alır. *Tariat Yazıtı*'nın oluşturulduğu taş *y(a)sı* ve *tolku* iken *Tes Yazıtı*'nın yazıt taşında böyle bir nitelik yer almaz.
3. *Tes* ve *Tariat* yazıtlarının ifadesinde kullanılan eş anlamlı ikilemelerdeki sözcüklerin sıralanması birbirinden farklıdır. Yazıt diktirme bilgisi *Tes*, *Tariat* ve *Şine Us* yazıtlarında *bit(i)g* ve *b(ä)lgü* kelimelerinin eş anlamlı ikileme şeklinde kullanılması ile ifade edilmiştir. *Tes Yazıtı*'nda *Tes Yazıtı*'nın diktirilme bilgisi verilirken bu eş anlamlı ikileme *b(ä)lgüs(i)n : bit(i)gin* yani *b(ä)lgü→bit(i)g* sıralaması ile *Tariat Yazıtı*'nda diktirilme bilgisi verilirken *b(i)t(i)g(i)m(i)n : b(ä)lgüm(i)n* yani *b(i)t(i)g→b(ä)lgü* sıralaması ile kurulur. *Şine Us Yazıtı*'nda, *Tes Yazıtı*'nın diktirilme bilgisi verilirken bu eş anlamlı ikileme tıpkı *Tes Yazıtı*'ndaki sırasıyla *b(ä)lgüm(i)n : bit(i)g(i)m(i)n* şeklinde; *Tariat Yazıtı*'nın diktirilme bilgisi verilirken *Tariat Yazıtı*'ndaki sırasıyla *bit(i)g(i)m(i)n : b(ä)lgüm(i)n* şeklinde verilmiştir. *Tes Yazıtı* *b(ä)lgü-bit(i)g* iken *Tariat Yazıtı* *b(i)t(i)g-b(ä)lgü*dür.

4. *Tes* ve *Tariat* yazıtlarında aynı damga kullanılmamıştır. Klyāštornıy, *Tariat* ve *Şine Us* yazıtlarındaki damgaları yan yana getirerek damgaların bariz benzerliğine dikkat çekmiştir (1980, s. 85, 95; ayrıca bk. Tekin 1982). *Tes Yazıtı*'nda da *Tariat* ve *Şine Us* yazıtlarındakine benzer bir damga yer alır. Üç yazıttaki damgaları yan yana getiren araştırmacı *Tariat* ile *Şine Us* yazıtlarındaki damgaların aynı *Tes Yazıtı*'ndaki damganın da iki damgaya benzerliğini ortaya koymuştur (1985, s. 140, 143).

Mert'e göre *Tes*, *Tariat* ve *Şine Us* yazıtlarında ana çizgilerinin Yağlakar boyunu, eklemelerinin ise aile ya da kişiyi temsil ettiği damgalar kullanılmıştır. Araştırmacının ifade ettiğine göre *Tariat* ve *Şine Us* yazıtlarında aynı, *Tes Yazıtı*'nda ise diğer iki yazıttaki damganın ana çizgilerine sahip ancak aynı olmayan benzer bir damga kullanılmıştır. Mert'e göre *Tariat* ve *Şine Us* yazıtlarında kullanılan damganın aynı olması bu damganın Moyen Çor Kağan'a ait olduğunu gösterir. *Tes Yazıtı*'nda gerek üçüncü şahsın kullanılması gerekse yazıttaki damganın *Tariat* ve *Şine Us* yazıtlarındaki damgaya benzemesi *Tes Yazıtı*'nın Yağlakar hanedanından Moyen Çor Kağan'a yakın biri tarafından yaratıldığının göstergesidir (2009, s. 110-112).

Tariat Yazıtı'nın kaplumbağa kaidesinin sağ arka ayağının arkasındaki damgayla *Tes Yazıtı*'nın güney yüzünün altındaki damga benzer, ama *Tariat* ve *Şine Us* yazıtlarındaki damgaların aksine aynı değildir.

Tes Yazıtı'nda üçüncü şahıs anlatıcı ile Moyen Çor Kağan'ın olmamakla birlikte aynı hanedanlığa ait olması mümkün olan bir damganın kullanılması birbirleriyle uyumludur. *Tariat Yazıtı*'nda ise Moyen Çor Kağan'ın anlatıcı olması ile Moyen Çor Kağan'a ait damganın doğrudan kullanılması da uyumludur. Buradan hareketle *Tes Yazıtı*'nın aynı hanedandan olsa da bir başkası tarafından Moyen Çor Kağan'ı onurlandırmak, onun kağanlığını tasdik etmek için yazıldığı; *Tariat Yazıtı*'nın ise Moyen Çor Kağan'ın kendi gücünü açıkça ortaya koymak ve gövde gösterisi yapmak için bizzat kendisi adına yazdırıldığı fikrini destekler.

5. *Tes* ve *Tariat* yazıtlarının anlatıcıları farklıdır. Üçüncü şahıs anlatıcı ile oluşturulan *Tes Yazıtı*'nda konuşan Moyen Çor Kağan değil Yağlakar hanedanlığından kağana yakın bir kişi olmalıdır (Mert, 2009, s. 112). *Tariat Yazıtı*'nda ise iki farklı anlatıcı vardır. Yazıtın doğu, güney yüzleriyle batı yüzünün ilk beş satırında Moyen Çor Kağan birinci şahıs anlatıcı olarak bulunur. Batı yüzünün altıncı satırında ise anlatıcı değişikliği olur ve üçüncü şahıs anlatıcıya geçilir. Söz konusu yazıtın batı yüzünün altı, yedi, sekiz ve dokuzuncu satırlarıyla kuzey yüzünün tamamında anlatıcı üçüncü şahıstır. Anlatıcı yazıtın yazıcısı olduğu belirtilen Bilge Kutlug Tarkan Seşün'dür (Tekin, 1982, s. 802; Mert, 2009, s. 147). Bir başka ifade ile yazıtın büyük bölümü ve can alıcı kısımlarında anlatıcı Moyen Çor Kağan, sayımın/dökümün yapıldığı kısımlarda ise Bilge Kutlug Tarkan Seşün'dür.

Tür ve Yazılış Amacını/İşlevini Belirlemede Ölçütler

Şine Us Yazıtı anıt külliye yazıtı türünde, dikiliş amacı/işlevi Moyen Çor Kağan'ı bir kahraman olarak yüceltme/onurlandırma ve onun/yönetiminin propagandasını yapma olan bir yazıttır. Ancak *Tes* ve *Tariat* yazıtlarının türü ve dikiliş amacı/işlevi o kadar da açık değildir. *Tes* ve *Tariat* yazıtlarını aynı tür altında değerlendirilmesi uygun değildir.

Tes ve Tariat Yazıtlarının Uygurlara ve İç Politikaya Yönelik Olması: *Tes* ve *Tariat* yazıtları Uygurlara, ulusala, yerele ve iç politikaya yönelik yazıtlardır. Bu durum hem Çin yıllıklarından hem yazıtların içeriklerinden hem de sadece Türkçe metin içermelerinden hareketle şu şekilde tespit edilebilir:

Çin'de Konfüçyüsçü tarih yazımı anlayışına göre oluşturulan tarihî kayıtlar, temel olarak gelecekteki yöneticilerin ahlakî eğitimine yöneliktir. Bu yüzden Çin yıllıklarında yabancılar (Uygurlar da dâhil) ikincil/yan unsurlar olarak algılanmıştır. Merkezde, Çin vardır. Yabancılar ancak Çin'e tesir ettiği ölçüde yıllıklara konu edilmiştir. Çin yıllıklarındaki Uygurlarla ilgili bilgiler Uygurların Çin'e tesir ettiği olay veya durumlarla yani merkezde Çin olmak kaydıyla Çin-Uygur ilişkisinin kurulduğu durum veya olaylarla ilgilidir (Mackerras, 1972, s. 5).

Çin yıllıklarından *Chiu T'ang-shu* ["*T'ang Hanedanlığı'nın Eski Yıllığı, CTS*"] ve *Hsin T'ang-shu* ["*T'ang Hanedanlığı'nın Yeni Yıllığı, HTS*"] Uygur tarihi için Türkçe dışındaki iki ana kaynaktır. Ayrıca *Tzu-chih T'ung-chien* ["*TCTC*"], *T'ang Hui-yao* ["*THY*"], *Ts'e-fu Yüan-kuei* ["*TFYK*"] de söz konusu iki kaynağı tamamlayıcı bilgiler barındırır. Sözü edilen kaynaklar birlikte düşünüldüğünde Çin yıllıklarının ilgili kısımlarında (Mackerras, 1972, s. 54-55; Çandarlıoğlu, 2019, s. 68-73) şöyle bir tablo ortaya çıkar: Çin yıllıklarında Uygurların tarihiyle ilgili 744-745 yılı olayları anlatılmış, sonrasında 756'ya kadar Uygurlarla ilgili tarihî kayıtlar oldukça yüzeysel verilmiştir. 746, 748-751, 754-755 yıllarına dair Uygur tarihiyle ilgili bir kayıt yoktur. 747, 752-753 yıllarındaki Uygur tarihine dair bilgiler ise oldukça kısadır.

Bu bilgiler ışığında yukarıda değinilen tarihlerde Uygurlar hakkında hiç ya da yüzeysel bilgi verilmesi o yıllarda Uygurların Çin'e tesir etmediğinin ya da Çin ile yıllıklara kaydedilecek kadar önemli konularda temas kurmadığının göstergesidir. Başka bir deyişle bu kayıt yokluğu, yüzeyselliği ve azlığı, o yıllarda Uygurların esas olarak iç mücadeleler, Çin'in ise Uygurlar dışındaki olay ve durumlara (751'deki Talas Savaşı öncesi olay ve sonrasındaki durumlar gibi) önem verdiğinin göstergesidir. Atalarla ilgili anlatımlardan sonra *Tes Yazıtı*'nda işlenen 745-750, *Tariat Yazıtı*'nda işlenen 741-753 aralığı Uygurların kendi içlerindeki olaylarla ilgilidir. Doğal olarak bu iki yazıtta kurgulanan retorik metin Moyen Çor Kağan için Uygurlara yönelik ve ulusal düzeyde hazırlanmıştır denebilir.

Tes Yazıtı'na içerik açısından bakıldığında kuzey yüzünde Uygurların atalarının anlatımı yer alır. Batı yüzünde 745 yılı ve sonrasındaki süreçle ilgili olaylar, kurucu kağan olan Kutlug Bilge Kül Kağan'ın ölümü, yabgunun başa geçişi, oğullarını Tarduş Yabgu ve Tölis Şad olarak atayışı konu edilmiştir. Doğu yüzünde Moyen Çor Kağan'ın kağanlık için Tay Bilge Totok ile mücadelesi ve bu mücadeleden galip çıkarak yönetimi tek hâkim olarak ele alması işlenmiştir. Son yüz olan güney yüzünde ise 750'deki yazın Tes Irmağı kaynağında ve Kasar'ın batısında geçirilmesi, bu esnada kağanlık otağının kurdurulması ve *Tes Yazıtı*'nın diktirilmesi ele alınmıştır.

Tariat Yazıtı'na içerik açısından bakıldığında doğu yüzünde Uygurların atalarının anlatımı yer alır. Ardından Moyen Çor'un (Kök) Türkler ile mücadelesi, Ozmış Tigin ile giriştiği savaş gelir. Güney yüzünde Moyen Çor'un içteki rakiplerle mücadelesi Üç Karlukların davranışları, halkın Kutlug Bilge Kül Kağan'a arzı, Moyen Çor'un kağan ilan edilmesi işlenmiştir. Batı yüzünde Moyen Çor Kağan ve eşinin "kagan" ve "katun" atanmasının tekrar ifadesi; Moyen Çor Kağan'ın yazı geçirdiği bölgeler, *Tariat Yazıtı*'nın diktirilmesi, kağanlığın düzene sokulması, dört yöndeki halkın Moyen Çor Kağan'a bağlanması, düşman Bölök'ün yok olması ve Moyen Çor Kağan'ın hâkimiyetinin sınırları dile getirilmiştir. Moyen Çor Kağan'ın son anlattığı B, 4 ve 5. satırlardaki sınırları, bunların özelliğidir. Batı yüzünün altıncı satırından başlayarak sonrasında ve tüm kuzey yüzü boyunca Bilge Kutlug Tarkan Senün, Moyen Çor Kağan'ın yönetimi, yöneticileri, komutanları ve sistemi hakkında bilgi vermiştir.

Görüldüğü gibi iki yazıtta kronolojik olarak atalar anlatımından sonra her işlenen konu ve olay Uygurların kendini, iç işlerini, içteki politikayı ilgilendiren konu ve olaylardır. Dış işlere, dıştaki politikaya, Çin gibi yabancı ülke veya millet(ler)e dair (örneğin *Kül Tigin*, *Bilge Kağan* ya da *Şine Us* yazıtlarında olduğu gibi) dikkat çekici bir bilgi yoktur.

Diğer kağanlık yazıtları düşünüldüğünde *Tes* ve *Tariat* yazıtlarında Göktürk harfli Türkçe metin dışında başka bir dil veya alfabeyle herhangi bir metin yaratılmamıştır. Yazıtta Çince veya Soğdca metin olmayışı, Göktürk alfabesi dışında herhangi bir alfabenin kullanılmayışı *Şine Us Yazıtı* ile benzerlik ancak Uygurların diğer kağanlık yazıtı *Karabalgasun-I Yazıtı* ve selefleri (Kök) Türklerin *Nomgon-2* ["*Kutlug İteriş Kağan Yazıtı*"], *Kül Tigin* ile *Bilge Kağan* yazıtlarına nazaran farklılıktır. *Tes* ve *Tariat* yazıtlarında sadece Göktürk harfli Türkçe metin olması iki ana sebepten kaynaklanıyor olabilir: Çince metin olmaması söz konusu yazıtların Uygur halkına yönelik birer retorik metin olmasından, bunların kağanlık içine hitap etmek amacıyla/işleviyle yaratılmalarından, alıcılarının çerçevesinin Uygurlarla sınırlı çizilmesinden kaynaklanıyor olabilir. Söz konusu durum bu iki yazıtın Uygurlara, iç politikaya yönelik olması ile uyumludur ve bunu destekleyici bir konumdadır.

Soğdca metin olmaması; Manihaizm veya Soğdların kağanlığın sonraki dönemlerindeki kadar etkili olmaması ile açıklanabilir.

Askerî Başarılar ve Diğer Konular: *Tes* ve *Tariat* yazıtlarını aynı grupta zafer yazıtı ya da sınır taşı yazıtı olarak belirlemek pek isabetli değildir. Yazıtlar, söz konusu tür belirlemeleriyle içerik açısından tam olarak örtüşmemektedir.

Tes Yazıtı'nda herhangi bir kavme ya da devlete yönelik açık bir zafer anlatımı, bir galibiyet ifadesi yer almaz. Kuzey yüzündeki atalar anlatımı bir yana koyulursa batı yüzünde kağan olarak atanma, doğu yüzünde Moyen Çor'un başa geçişi ve sahte ["*ödk(ü)nc*"] kağan hadisesi, güney yüzünde de Moyen Çor Kağan'ın hâkimiyet göstergesi ve kağanlık gereği olarak kağanlık otağı kurdurup yazıt diktirmesi konu edilir. Ayrıca herhangi bir sınır bildirme ifadesi de yer almaz. Bu yönüyle söz konusu yazıt aslında sınır yazıtı olmaya da uygun değildir. Söz konusu yazıtta *Sevrey Yazıtı* gibi bir sefer sonunda diktirilen bir yazıt görüntüsü de yoktur.

Tezcan'a göre *Tariat Yazıtı*'nda kağanlığın kuruluşundan yazıtın dikildiği 753 yılına kadarki olaylar konu edinilmiş ve özellikle Moyen Çor Kağan'ın askerî başarıları dile getirilmiştir (1984, s. 126). Mert'e göre Moyen Çor Kağan'ın çevredeki halkların kendine itaat ettiğini söylemesi söz konusu dönemde istikrarın büyük ölçüde sağladığının ifadesidir (2009, s. 147). Aydın'a göre B, 6, 7, 8 ve 9. satırlarda bir övünmeden söz edilebilir (2018, s. 40). *Tariat Yazıtı*, zafer anıtı olmaya *Tes Yazıtı*'ndan daha yakındır. Söz konusu yazıtta atalar anlatımından sonra Moyen Çor'un (Kök) Türkler ve Ozmış Tigin ile mücadelesi, mücadelelerden galip çıkması, çıktığı seferler, hâkimiyet altına aldığı halk ve bölgeler dile getirilmiştir. Ancak içerik bununla sınırlı değildir. Askeri sefer ve zaferlerin yanında Moyen Çor Kağan'ın nasıl başa geçtiği, kağanlığının meşruluk yönü, hâkimiyet ve kağanlığının göstergesi olarak kağanlık otağını kurdurma, yazıtını diktirme, düşmanlarından kurtulma, sınırlarını ayrıntılı şekilde ifade etme gibi konular da işlenmiştir. Ayrıca batı yüzünün bir kısmı (B, 6-9. satırlar) ve kuzey yüzü Moyen Çor Kağan'ın yönetiminin anlatımı ve komutanlarının adeta geçit töreni şeklinde kurgulanmıştır. Doğal olarak *Tariat Yazıtı* örneğin bir *Sevrey Yazıtı* gibi yapılan başarılı bir sefer sonunda diktirilen bir yazıt görüntüsü vermemektedir. Ayrıca B, 4 ve 5. satırlarda Moyen Çor Kağan'ın hâkimiyet alanlarının ifadesine sahip olsa da sadece sınırları belirleyen basit bir yazıt da değildir.

Sonuç olarak *Tes* ve *Tariat* yazıtlarını aynı grupta, bu yazıtları *Sevrey* veya *Karabalgasun-I* yazıtları gibi yazıtlarla birlikte aynı türde; zafer anıtı ya da sınır taşı yazıtı gibi bir tür altında değerlendirmek yazıtların içerikleri ile uyumlu değildir.

Yazıtların Türü ve Yazılış Amacı/İşlevi

Tes ve *Tariat* yazıtları ulusal düzeyde, iç politikaya yönelik yaratılmış kağanlık yazıtlarıdır. İki yazıtta işlenen konular, yaratılan motiflere bakıldığında söz konusu yazıtların siyasi propaganda metni olduğu, retorik tekniklerle oluşturulduğu ileri sürülebilir.

Bu bağlamda *Tes Yazıtı* “sahte [“*ödk(ü)nç*”] kağan”a karşı ve millete yönelik Moyen Çor Kağan’ın kağan olarak başta olduğunun belgesidir yorumu yapılabilir. Moyen Çor Kağan “kağan”lıktaki ikiliği ortadan kaldırmış, “sahte [“*ödk(ü)nç*”] kağan”a karşı kendi, gerçek/meşru kağan olarak ve meşru/kutlu bir şekilde başa geçmiş, kağanlık göstergelerini (kağan otağı ve yazıt) yaratmıştır. *Tes Yazıtı* Dokuz Oğuzları bir bayrak altında toplayan, (Kök) Türklerle kök söktüren, kağan babasının verdiği görevleri başarıyla yerine getiren, bunları ifade ederek kağanlığın kimin hakkı olduğunu ima eden Moyen Çor Kağan’ın, kağan babası öldükten sonra taht mücadelesinden galip çıkan yeni kağanın “kağanlığının belgesi”dir.

Tes Yazıtı’nın birçok bölümü okunamadığı için içeriğinin tam tespiti mümkün değildir. Mevcut metin parçaları, *Tariat-Şine Us* yazıtları ile benzer damga kullanılması ve üçüncü şahıs anlatıcıdan yola çıkılarak Moyen Çor Kağan adına onu onurlandırmak, kağanlığını tasdik etmek için Yaglakar hanedanlığından bir kişi tarafından yazıldığı düşünülebilir. Buradan hareketle *Tes Yazıtı*, kağan hayattayken kağan adına aynı hanedandan bir başkası tarafından Moyen Çor Kağan’ı onurlandırmak ve kağanlığını tasdik etmek amacıyla/işleviyile dikilen bir onurlandırma/tasdik etme yazıtıdır.

Tariat Yazıtı ise sahte [“*ödk(ü)nç*”] kağanla verilen mücadele sonrası kağan olarak Moyen Çor Kağan’ın memlekette iç huzuru sağladığı, sınırlarını açık açık ortaya koyduğu, hâkimiyet bölgeleri ve bunların işlevlerini tek tek anlattığı, hâkimiyetinin bariz olduğunun, kağanlık sistemini tesis ettiğinin belgesidir yorumu yapılabilir. Söz konusu yazıtta adeta bir gövde gösterisi olarak komutanlara geçit töreni yaptırılır. *Tariat Yazıtı* Moyen Çor Kağan’ın hâkimiyet ve gücünün belgesidir. *Tariat Yazıtı*’nda Moyen Çor Kağan çoğunda anlatıcı olduğu yazıtta kazançlarını açık bir şekilde ifade eder. Meşruluğunu ve bu meşruluğun ne kadar isabetli olduğunu başarılarıyla pekiştirir. Anlatıcı olmadığı kısımlarda ise Moyen Çor Kağan övülerek gücü açık açık ifade edilir. Ayrıca Moyen Çor Kağan’ın ağzından yazılan *Şine Us Yazıtı* ile *Tariat Yazıtı*’nda aynı damga kullanılmıştır.

Tariat Yazıtı bizzat kağan tarafından hayattayken diktirilen bir hâkimiyet/gövde gösterisi yazıtı olarak nitelendirilebilir. Bir topluluk liderini izleyecekse bunu niçin yaptığını bilmeli, ayrıca liderine inanmalı, onu izlemeyi paylaşmalı ve istemelidir. İsteyerek ve inanarak hareket etmek, ne için hareket ettiğini

bilmek topluluk için oldukça önemlidir. Bu noktada liderin ikna yollarındaki çeşitliliği ve kabiliyeti önem kazanır. *Tariat Yazıtı* ile Moyen Çor Kağan için kendinin izlenmesi gerektiğini zaferleri ve icraatları üzerinden bir metin aracılığıyla Uygurlara bildirmiştir. Hâkimiyetini açıkça ortaya koymuş, gövde gösterisi yapmış; bunun paylaşılıp istenmesi için de diğer kağanlık yazıtlarında olduğu gibi retorikten yararlanıp metni ikna edici şekilde kurgulamıştır.

Sonuç olarak *Tes* ve *Tariat* yazıtları, türü ve dikiliş sebepleri benzese de birbirlerinden farklıdır. Uygurlar bu iki yazıtı birbirinden farklı algılayıp adlandırmıştır. Doğal olarak bunlar ayrı türlerde ve farklı dikiliş amaçlarına/işlevlerine sahip yazıtlardır. *Tes Yazıtı* Moyen Çor Kağan'ı onurlandırmak ve kağanlığını tasdik etmek amacıyla/işleviyle yaratılan bir onurlandırma/tasdik etme yazıtı iken *Tariat Yazıtı* Moyen Çor Kağan'ın hâkimiyet ve gücünü ifade etmek amacıyla/işleviyle yaratılan bir hâkimiyet/gövde gösterisi yazıtıdır.

II. (Kök) Türk Kağanlığı için Bilge Kağan'ın ifade ettiği anlam ile Ötüken Uygur Kağanlığı için Moyen Çor Kağan'ın ifade ettiği anlam birbirine yakındır. Bu hâliyle *Bilge Kağan Yazıtı* ile *Şine Us Yazıtı*, devletleri için önemli konumdaki kağanların ölümü için onlar adına düzenlenmesi açısından birbirine denktir. İki yazıt da gerek vefat eden kağanı anmak/onurlandırmak gerekse onların/yönetimlerinin propagandasını yapmak amacıyla vücuda getirilmiştir. Uygur-Çin ilişkisi düşünüldüğünde ve *Kül Tigin* ile *Bilge Kağan* yazıtları da hesaba katıldığında *Şine Us Yazıtı*'nda dönemin Çin İmparatoru'nun bir metninin yer almaması da dikkat çekici bir noktadır.⁴ Dönemin siyasi durumu düşünüldüğünde Moyen Çor Kağan'ın yazıtı için Çince bir metin değerli

⁴ Tezcan Uygurların güçlü olduğu Moyen Çor Kağan döneminden kalan yazıtlarda yabancı dilin bulunmadığını ancak çökmüşe doğru giden süreçte oluşturulan *Karabalgasun-I Yazıtı*'nda Çince ve Soğdca'ya yer verildiğini, burada kültürel ilişkilerin yanında siyasi durumun da etkili olduğunu ifade etmiştir (1984, s. 127). Benzer bir durum *Şevrey Yazıtı* için de düşünülebilir. Soğdcanın yazıtlara girmesi Böğü Kağan döneminde ve sonrasında Manihaizm aracılığıyla Soğdların güçlenmesi sonucunda gerçekleşmiş olabilir. Kağanlık kurulurken Soğdların bu kadar güçlü olmaması, Çinlilerin Talas Savaşı'nın olumsuz sonuçları ve isyan ile mücadele etmeleri neticesinde güçsüz düşmeleri; güçlü unsurun mücadelecisi Uygurlar olması, söz konusu yabancı dillerin yazıtlara yansımaması ile sonuçlanmış olabilir. Çin takvimi kullanıp kullanılmamanın siyasi yorumunun bir benzeri yazıtlarda yabancı dillere yer verip vermeme noktasında da yapılabilir. Moyen Çor Kağan dönemi yazıtlarında Soğdca ve Çincenin yer almaması, Soğd ve Çin nüfuzunun Uygurların son dönemine kıyasla çok etkili olmadığını göstergesi olarak yorumlanabilir. Yazıtlara Soğdcanın girmesi dinî, Çincenin girmesi ise siyasi etki yoluyla olmalıdır.

Tezcan Manihaizm'in kabulünden sonra Soğdcanın Uygurlarda dinî açıdan önem kazandığını ve başlangıçta dinî eserlerin bu dilde yazılmış olduğunu kabul etmek gerektiğini dile getirmiştir. Yazar Soğdcanın önemine dikkat çekmiş, Soğd harfli Türkçe ürün olan *Ulaan-gom* ve el yazmalarının kimilerini bu durum için örnek göstermiştir (1984, s. 127).

görülmemiş ya da *Kül Tigin Yazıtı*'nın Çince metnindeki ifadelere denk/benzer söylemler (baba-oğuldan hareketle statü farkı etrafında şekillenen söylemler), Uygurlar tarafından kendi yazıtlarında istenmemiş olabilir. Nitekim aynı kağanlığın üç dilli *Karabalgasun-I Yazıtı*'nı vermesi ise o dönemdeki güç dengeleri ve politikalar ile ilgili olabilir.

Tes ve Tariat yazıtları Moyen Çor Kağan tarafından henüz hayattayken kendi için diktirdiği yazıtlar olmasıyla anıt külliye yazıtları türündeki *Kül Tigin* ve *Bilge Kağan* yazıtlarından farklılaşır (Mert, 2009, s. 114).

Aydın'a göre *Kül Tigin Yazıtı* bir ağabeyin kardeşine olan bağlılığını da içerir, bu bağlılık yazıtın duygusal yönünün kaynağıdır. Ötügen Uygur Kağanlığının kağanlık yazıtlarında *Kül Tigin Yazıtı*'ndaki gibi duygusal bir ton ya da buna benzer bir hâl mevcut değildir. Uygurların kağanlık yazıtları Moyen Çor Kağan tarafından yani kağan tarafından diktirilmiştir (2021a, s. 36). Aksine *Tes Yazıtı*'nda ağabey-kardeş mücadelesi işlenmiş ve biri "sahte [*ödk(ü)nç*]" kağan" olarak damgalanmıştır. Söz konusu yazıtta duygusal ton değil aksine ağabey-kardeş arasında bir mücadele mevcuttur.

Ölmez'e göre (Kök) Türk kağanlık yazıtlarıyla Uygur kağanlık yazıtları imla, gramer ve söz varlığı açısından benzerdir. Bunun yanında Uygur kağanlık yazıtları (Kök) Türk kağanlık yazıtlarına göre hacim açısından daha kısadır ve kondisyon açısından da *-Tes Yazıtı* başta olmak üzere- daha yıpranmış hâldedir (2021, s. 44).

II. (Kök) Türk Kağanlığında Kül İç Çor, Kül Tigin ve Tonyukuk gibi önemli görevlerde bulunup kağanlık yapmamış kişilerin de yazıtları mevcuttur. Bu yazıtlar en az kağanın kendi yazıtı kadar niteliklidir. Ötügen Uygur Kağanlığında Kül İç Çor, Kül Tigin ve Tonyukuk tarzında görev yapmış ya da benzer başarılarla ulaşılmış kişilerin yazıtlarının yokluğu ya da bugüne geleme-yişi dikkat çekicidir.

II. (Kök) Türk ve Ötügen Uygur Kağanlığı hanedan açısından olmasa da yapısal bakımdan yaklaşıldığında birbirinin devamı kağanlıklardır. Doğal olarak kağanlıkta kağanın dışında da önemli görevlerde bulunmuş kişilerin yazıtlarının olması ya da bugüne ulaşması beklenen bir durumdur. Örneğin Moyen Çor Kağan'ın üçüncü oğlu Çabış Tigin, kağan ol(a)mamış ancak hem 757 hem 762'de Çin başkentlerinin kurtarılmasında önemli rol oynamıştır. Bunlar Tonyukuk'un dile getirdiği Türkiş seferi gibi anlatılabilecek kalibrede eylemelerdir ki bu hâliyle bir yazıtta yer alması işten bile değildir. Yapısal açıdan *Bilge Kağan Yazıtı* ile *Şine Us Yazıtı* birbirleriyle eşleştirilebilirken (mecazen bu yazıtlar aynı vezindeyken) *Kül Tigin* ve *Tonyukuk* yazıtlarının Ötügen Uygur Kağanlığında karşılığı yoktur.

Ötüken Uygur Kağanlığının kağanlık yazıtlarından olan ve Türkçe, Soğdca, Çince olmak üzere üç dil ile yazılan *Karabalgasun-1 Yazıtı*'nın yakın döneme kadar diğer kağanlıklarda bir karşılığının olmadığı bilgisi mevcuttu. Ancak tıpkı bu yazıt gibi Türkçe, Soğdca ve Çince olmak üzere üç dil ile yazılan *Nomgon-2 Yazıtı*'nın ["*Kutlug İteriş Kağan Yazıtı*"] keşfiyle (Mustafayev vd., 2025, s. 20, 24, 37) bu durum değişti. İki kağanlık yazıtı da Türkçe, Soğdca, Çince olmak üzere üç dil ile yaratılan yazıtlar olarak literatürdeki yerlerini aldı. Bununla birlikte söz konusu iki yazıtın Türkçe metinleri, yaşadıkları tahripten ötürü kurulamaz/okunamaz hâldedir. Bu olumsuz durumdan ötürü söz konusu iki kağanlık yazıtını *Bilge kağan Yazıtı* ile mukayese etmek mümkün değildir.

Bunların yanında Bilge Kağan'ın hayattayken kendi için yazıt diktirmemesi de dikkat çekicidir çünkü bir nevi dengi Moyen Çor Kağan yukarıda değinildiği gibi kendi adına hayattayken *Tes* ve *Tariat* yazıtlarını diktirmiştir. Moyen Çor Kağan'ın hayattayken bizzat yazıt diktirmesi ile Tonyukuk'un hayatta iken bizzat yazıt diktirmesi birbirine benzemektedir ancak Moyen Çor Kağan *Tes* ve *Tariat* yazıtlarını bir kağan, Tonyukuk ise yazıtını bir komutan ve danışman olarak diktirmiştir.

Uygurların kağanlık yazıtlarının selefleri (Kök) Türklerin kağanlık yazıtlarından tür ve yazılış amacı/işlevi açısından farklılık sergilemesi hem kağanlık düzeyinde/ülküsünde hem yazıt geleneğinde bir gelişmedir. Moyen Çor Kağan özel olarak "yazılı bir metin" olarak yazıtları genel olarak yazıt dikme geleneğini farklı amaçlarda/işlevlerde kullanmıştır. II. (Kök) Türk Kağanlığı bünyesinde Bilge Kağan ve Teñri Kağan, Türkçe yazıt dikme geleneğini "mezar yazıtı" tür ve anma/onurlandırma/propaganda amacıyla/işleviyle kullanmış ve kağanlık düzeyinde/ülküsünde kullanımlar bunlarla sınırlı kalmıştır. Uygurlarda da Moyen Çor Kağan'ın vefatından sonra onun mezar yazıtı olarak *Şine Us Yazıtı* aynı amaçla/işlevle dikilmiştir. Bunun yanında Moyen Çor Kağan ise sağlığında yazıt dikmeyi *Tes* ve *Tariat* yazıtlarında olduğu gibi farklı amaçlarla/işlevlerle de kullanmıştır. Uygurların bu uygulaması yazıt dikme geleneği açısından bakıldığında da yazıtların tür ve dikilme amacı/işlevi açısından bir ilerleme sağlamıştır. Örneğin *Tes* ve *Tariat* yazıtlarının tür ve oluşturulma amaçlarına/işlevlerine denk yazıtların II. (Kök) Türk Kağanlığında da olması şöyle bir tabloyu ortaya çıkarabilirdi: Bilge Kağan'ın başa geçmesiyle sonuçlanan ihtilal bir yazıtta işlenip söz konusu olaylarla ilgili hem tarihî bilgi verilebilir hem de Bilge Kağan lehine propaganda yapılarak bu durum meşrulaştırılabilirdi. Nitekim bu muhtemel yazıt *Tes Yazıtı*'na denk olurdu. Bunun sonrasında Bilge Kağan'ın ülke içindeki düzeni sağlayıp ayrılan boyları tekrar kağanlığa bağlaması yine bir yazıtta işlenebilir ve Bilge Kağan-Kül Tigin (ve belki de yanlarında Tonyukuk?) yönetimi öne çıkarılabilirdi. Nitekim söz konusu yazıt eğer vücuda getirilseydi *Tariat Yazıtı*'na denk olurdu. Ancak

mevcut bilgilere göre II. (Kök) Türk Kağanlığında bu tür ve yazılış amacına/işlevine sahip yazıtlar yoktur. Bu noktada Uygurlar ve Moyen Çor Kağan'ın gerçekleştirdiği hakkında, “seleflerinden devraldıkları yazıt dikme geleneğini sürdürmüşler ve sürdürmekle kalmayıp onu geliştirmişlerdir” yorumu yapılabilir. Genel olarak Uygurlar, özel olarak Moyen Çor Kağan bu tarz metinlere ihtiyaç duyan ve bunları amacına yönelik işlevsel şekilde kullanabilen, kullandıkça da devraldıkları geleneği geliştiren bir kağanlık anlayışına sahip olmuştur. Yazılı metne önem verme Uygurlar için daha Ötüken’de kurdukları kağanlıkta mevcuttur. *Tes* ve *Tariat* yazıtlarının tür ve yazılış amacı/işlevi çeşitliliği hem kağanlık düzeyinde/ülküsünde hem de yazıt dikme geleneğinde bir gelişmenin göstergesidir. Son olarak mevcut bilgilere göre 840 sonrası Kırgız Kağanlığında adı anılan yazıtlar gibi kağanlık yazıtlarının olmaması (*Suci Yazıtı* düşünülse bile bunlara denk değildir.) Ötüken Uygur Kağanlığının kağanlık düzeyinde yazıt dikme geleneğinin son büyük temsilcisi olduğunun, kağanlık düzeyinde yazıt dikme geleneğinin Uygurlardan sonra sona erdiğinin göstergesidir.

Sonuç

Ötüken Uygur Kağanlığı 8. yüzyılın ortasından 9. yüzyılın ortasına kadar yaklaşık yüz yıl Orta Asya'nın tarihine yön vermiş, pek çok kültür ürünü vücuda getirmiş ve söz konusu kültür ürünleri içinde değerlendirilebilecek kağanlık yazıtları yaratmıştır. *Tes* ve *Tariat* yazıtları bu kağanlıkta Moyen Çor Kağan'ın sağlığında diktirdiği kağanlık yazıtlarındandır. Söz konusu yazıtların pek çok ortak ve benzer noktası, ama aynı zamanda önemli farklılıkları da vardır. İki yazıt nitelenme şekilleri, oluşturuldukları taşın vasfı, eş anlamlı ikilemelerdeki eş anlamlı kelimelerin sırası, damgaları ve anlatıcı noktalarında ayrılır. *Tes Yazıtı* *b(ä)lgü bit(i)g*, *Tariat Yazıtı* *bıñ yıll(i)k : tüm(ä)n künlik bit(i)g b(ä)lgü* şeklinde ifade edilmiştir. Bu farklardan ve yazıtların ifadesinden hareketle Uygurların söz konusu iki yazıtı türü ve dikiliş amacı/işlevi açısından aynı görmediklerinden yazıtların aynı başlık altında veya grupta değerlendirilmesi uygun değildir. Sadece zafer ifade etmek ya da sınır belirlemek amacıyla/işleviyle oluşturulmadıklarından *Tes* ve *Tariat* yazıtları zafer yazıtı ya da sınır taşı türlerine uymamaktadır.

Yazıtların içeriği ve yabancı bir dilde metin barındırmamaları nedeniyle *Tes* ve *Tariat* yazıtlarının Uygurlara ve iç politikaya yönelik olduğu tespiti yapılabilir. *Tes Yazıtı* “sahte [“ödk(ü)nc”] kağan” ve Moyen Çor'un kağan seçilişini öne çıkarırken *Tariat Yazıtı* Moyen Çor Kağan'ın açık hâkimiyet ve gücünü ortaya koyar. Sonuç olarak iki yazıtın tür ve yazılış amacı/işlevi hakkında şu tespit yapılabilir: *Tes Yazıtı* Moyen Çor Kağan'ı onurlandırmak ve kağanlıkta hak iddia eden diğer kağan adayı Tay Bilge Totok'a karşı onun kağanlığını tasdik etmek amacıyla/işleviyle dikilen bir onurlandırma/tasdik etme yazıtıdır. *Tariat Yazıtı* ise Moyen Çor Kağan'ın kağan olduktan sonraki

süreçte güçlenişini; ülke, yönetim ve ordusunu düzene sokuşunu ortaya koyup mutlak hâkimiyetini ifade etmek amacıyla/işleviyle dikilen bir hâkimiyet/gövde gösterisi yazıttır.

Yazıtların farklı tür ve dikiliş amaçları/işlevleri olması genel olarak bozkırdaki Türk kavimleri, özel Uygurların farklı amaçlarla/işlevlerle farklı yazıt türleri oluşturabildiğinin, yazıt oluşturma geleneğinin kendi içinde dallara ayrıldığına göstergesidir. Bu dallanma dolaylı yoldan yazıt dikme geleneğinin eskiliğinin de göstergesidir. Genelde yazıt dikmenin özeldir ise kağanlık yazıtı oluşturmanın anıt külliyelerle sınırlı olmadığına da işarettir. Yazıtlar farklı türlerde vücuda getirilmiş, ayrı işlevlerle kullanılmış, değişik amaçlar uğruna yaratılmıştır. *Tes* ve *Tariat* yazıtlarının diğer kağanlık yazıtlarına göre tür ve dikiliş amaçlarındaki/işlevlerindeki farklılık yazıt dikme geleneğinin bir zenginliğidir. Bu yazıtlar Moyen Çor Kağan'ın devlet anlayışı, sistemi, yazıya verdiği değeri ve hayatının farklı yönlerini ortaya koyar; söz konusu yönleri açığa çıkarmak için de kaynak konumundadır.

Etik Komite Onayı Araştırmada etik kurul iznine gerek yoktur.

Mali Destek Araştırma için herhangi bir mali destek alınmamıştır.

Çıkar Çatışması Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Teşekkür Ruhlyadev'in *Drevnetyurkskiye Runičeskiye Nadpisi VIII-IX BB. Kak Pamyatnik İstoriografii: Genezis Janra i Struktura Teksta* eserinin temininde yardımlarını gördüğüm Dr. Orhan BALDANE ve Dr. Şahnaz KAMAL'a teşekkür ederim.

Ethical Committee Approval Ethical committee approval is not required for this research.

Funding This research received no external funding.

Conflicts of Interest The author declares no conflicts of interest in this study.

Acknowledgments I sincerely thank Dr. Orhan BALDANE and Dr. Şahnaz KAMAL for their assistance in the acquisition of Ruhlyadev's work *Drevnetyurkskiye runičeskiye nadpisi VIII-IX vv. kak pamyatnik istoriografii: Genezis zhanra i struktura teksta*.

Kısaltmalar

- B Batı Yüzü
- D Doğu Yüzü
- G Güney Yüzü
- K Kuzey Yüzü
- krş. Karşılaştırınız

Kaynakça

- Aydın, E. (2018). *Uygur yazıtları*. Bilge Kültür Sanat.
- Aydın, E. (2021a). *Bozkırın tanıkları Eski Türkçe yazıtlar*. Bilge Kültür Sanat.
- Aydın, E. (2021b). Somon-Tes Yazıtı. *Türk edebiyatı eserler sözlüğü*. 13 Haziran 2025 tarihinde <http://tees.yesevi.edu.tr/madde-detay/somon-tes-yaziti> adresinden edinilmiştir.
- Bazin, L. (2011). *Eski Türk dünyasında kronoloji yöntemleri* (V. Köken, Çev.). Türk Dil Kurumu.
- Berta, Á. (2007). Runik harfli Eski Türkçe yazıtlar (VIII. yüzyıl) (N. Demir, Çev.). T. S. Halman, O. Horata, Y. Çelik, N. Demir, M. Kalpaklı, R. Korkmaz ve M. Ö. Oğuz (Ed.), *Türk edebiyatı tarihi* (Cilt 1) içinde (s. 121-129). T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Berta, Á. (2010). *Sözlerimi iyi dinleyin... : Türk ve Uygur runik yazıtlarının karşılaştırmalı yayını* (E. Yılmaz, Çev.). Türk Dil Kurumu.
- Çandarlıoğlu, G. (2019). *Uygur devletleri tarihi ve kültürü*. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Doğan, Ş. (2020). Moğolistan'daki Türk yazıtları üzerine. K. Yıldırım (Haz.), *Türkiye-Moğolistan diplomatik ilişkilerinin 50. yılı münasebetiyle geçmişten günümüze Türkler ve Moğollar tarih-dil-kültür* içinde (s. 93-118). Türk Ocakları İstanbul Şubesi.
- Ercilasun, A. B. (1985). Bengütaş edebiyatı. *Büyük Türk klasikleri* (Cilt 1) içinde (s. 56-78). Ötüken ve Söğüt.
- Gürgün, H. (2021). *Göktürk yazıtıyla oluşturulmuş Uygur Kağanlığı yazıtlarının metin dil bilimsel incelenmesi*. Türk Dil Kurumu.
- Gürgün, H. (2025). *Ötüken Uygur Kağanlığı yazıtlarının edebî eleştirisi* (Tez No. 949353) [Doktora tezi, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Kamalov, A. (2002). Göçebe Uygur kültürü (K. Acar, Çev.). H. C. Güzel, K. Çiçek ve S. Koca (Ed.), *Türkler* (Cilt 4) içinde (s. 100-104). Yeni Türkiye.
- Kızlasov, İ. L. (1994). *Runiçeskiye pismennosti Evraziyskih stepy*. Vostochnaya Literatura RAN.
- Klyashtorny, S. G. (1982). The Terkhin inscription. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 36(1/3), 335-366.
- Klyashtorny, S. G. (1985). The Tes inscription of the Uighur Böğü qağan. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 36(1), 137-156.
- Klyashtorny, S. G. (1977). Epigrafiçeskiye raboty v Mongolii. *Arheologiçeskiye Otkritiya 1976 Goda* içinde (s. 588-589). Nauka.
- Klyashtorny, S. G. (1978). Naskalniye runiçeskiye nadpisi Mongolii. *Tyurkologiçeskiy Sbornik 1975* içinde (s. 151-158). Nauka.

- Klyaştorıny, S. G. (1980). Terhinskaya nadpis (predvaritelnaya publikatsiya). *Sovetskaya Tyurkologiya*, (3), 82-95.
- Klyaştorıny, S. G. (1983). Tesinskaya stela (predvaritelnaya publikatsiya). *Sovetskaya Tyurkologiya*, (6), 76-90.
- Klyaştorıny, S. G. (1986). Tes âbidesi (ilk neşri) (F. S. Bozkurt, Akt.). *Türk kültürü araştırmaları (Phil. Dr. Hâmit Zübeyr Koşay'ın hâtrasına armağan)*, (2), 151-171.
- Klyaştorıny, S. G. (2007). Moğolistan'ın runik kaya yazıtları (K. Erk, Çev.). *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, (13), 147-154.
- Klyaştorıny, S. G. ve Livşits, V. A. (1971). Sevreskiy kamen. *Sovetskaya Tyurkologiya*, (3), 106-112.
- Mackerras, C. (1972). *The Uighur Empire according to the T'ang dynastic histories*. Australian National University.
- Mert, O. (2009). *Ötüken Uygur dönemi yazıtlarından Tes – Tariat – Şine Us*. Belen.
- Mustafayev, S. vd. (2025). The Old Turkic bitig script, Sogdian and Chinese text of the inscription of Qutluk Khagan from the Nomgon-2 memorial complex. *Kazakhstan Archeology*, 3(29), 21-39.
- Osawa, T. (1999). Tes inscription. T. Moriyasu ve A. Ochir (Ed.), *Provisional report of researches on historical sites and inscriptions in Mongolia from 1996 to 1998* içinde (s. 158-167). The Society of Central Eurasian Studies.
- Ögel, B. (1955). Uygur Devletinin teşekkülü ve yükseliş devri. *Belleten*, 19(75), 331-376.
- Ölmez, M. (2018). *Uygur Hakanlığı yazıtları*. Bilgesu.
- Ölmez, M. (2021). *Orhon-Uygur Hanlığı dönemi Moğolistan'daki eski Türk yazıtları metin-çeviri-sözlük*. Bilgesu.
- Özönder, B. S. (2002). Eski Türklerde dil ve edebiyat. H. C. Güzel, K. Çiçek ve S. Koca (Ed.), *Türkler* (Cilt 3) içinde (s. 481-501). Yeni Türkiye.
- Róna-Tas, A. (1986). Hazar kavim adının tarihi üzerine yeni veriler (M. Karakurt, Çev.). *Türk kültürü araştırmaları (Phil. Dr. Hâmit Zübeyr Koşay'ın hâtrasına armağan)*, (2), 53-63.
- Ruhlyadev, D. V. (2005a). *Drevnetyurkskiye runičeskiye nadpisi VIII-IX BB. kak pamyatnik istoriografii: Genesis janra i struktura teksta*. Rossiyskaya Akademiya Nauk İnstitut Vostokovedeniya Sankt-Peterburgskiy Filial.
- Ruhlyadev, D. V. (2005b). Problema janra v izuçenii Drevnetyurkskih runičeskih pamyatnikov. S. G. Klyaştorıny, T. İ. Sultanov ve V. V. Trepavlov (Ed.), *Tyurkologičeskiy Sbornik 2003-2004: Tyurkskiye Narodıy v Drevnosti i Srednevekovye* içinde (s. 203-253). Vostochnaya Literatura RAN.
- Rybatzki, V. (2011). Taryat, Tes ve Şine Usu yazıtları arasındaki dil bilimsel ve tarihî bağlar üzerine bazı notlar. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten*, 59(1), 61-80.

- Sertkaya, F. O. (1995). Göktürk harfli Uygur kitabelerinin Türk kültür tarihi içerisindeki yeri. *Göktürk tarihinin meseleleri* içinde (s. 303-312). Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü.
- Şirin, H. (2016). *Eski Türk yazıtları söz varlığı incelemesi*. Türk Dil Kurumu.
- Taşgöl, A. (2022). *Uygurlar -840'tan önce-*. Bilge Kültür Sanat.
- Tekin, T. (1982). Kuzey Moğolistan'da yeni bir Uygur anıtı: Taryat (Terhin) Kitabesi. *Belleten*, 46(184), 795-838.
- Tekin, T. (1990). Tes Yazıtı hakkında dokuz not (Ü. Çelik, Çev.). *Erdem*, 5(14), 389-398.
- Tezcan, S. (1984) Uygur edebiyatı. *Türk ansiklopedisi* (Cilt 33) içinde (s. 126-131). Millî Eğitim.

Extended Summary

The Uighurs, an ancient Turkic tribe, have lived in Central Asia since the earliest historical periods, sometimes forming part of various confederations and sometimes acting independently. This Turkic tribe established an independent empire in the middle of the eighth century. The Uighurs gained independence in 745 under the leadership of Kutlug Bilge Kül Khan and established the Otuken Uighur Empire. This empire dominated the political, economic, and cultural life of Central Asia for about a hundred years. During this period, the empire created many cultural products such as cities, castle systems, and tombs. The runic inscriptions of *Tes*, *Tariat*, *Shine Us*, and *Karabalgasun-I*, created by the khans, are written monuments that can be considered cultural products. The *Tes* and *Tariat* inscriptions were created by Moyen Çor Khan, who took control after the founding khan, Kutlug Bilge Kül Khan. The Otuken Uighur Empire continued the tradition of creating inscriptions in the steppes through these inscriptions and proved that it had reached a certain level of civilization.

Inscriptions with runic characters are classified according to various criteria. This classification uses various criteria such as the regions where the inscriptions were created, the materials used to create them, and the tribes or historical periods in which they were created. One of the criteria used is genre [“type, style”]. The inscriptions were classified according to their genres, evaluated under different subheadings by means of content analysis, and their purposes/functions were attempted to be determined. The *Tes* and *Tariat* Inscriptions were also examined from this perspective, and the genre and purpose/function of creation were determined for both inscriptions. In this classification, the *Tes* and *Tariat* inscriptions are considered to belong to the same group. Researchers have suggested that these inscriptions were created as victory inscriptions or boundary stone inscriptions.

The *Tes* and *Tariat* inscriptions share various similarities and parallels. The two inscriptions share similarities such as dealing with common topics in some parts, being created with the same alphabet, having similar letter forms, containing similar language and literary structures, conveying knowledge about creating inscriptions, having the same opening composition, and being created by the same khan. However, there are also significant differences between the *Tes* and *Tariat* inscriptions. The two inscriptions have significant differences in terms of naming, the nature of the inscription stone, hendiadys differences, different *tamgas*, and narrator differences. Firstly, the information about the creation and naming of the *Tes* Inscription is expressed in the text of the inscription. The *Tes* inscription just says *b(ä)lgü* and *bit(i)g*. The information about the creation and naming of the *Tariat* Inscription is also expressed in the text of the inscription. The *Tariat* Inscription is *buñ yull(ı)k : tüm(ä)n künlik bit(i)g* and *b(ä)lgü*. Secondly, the inscription stone of the *Tes* Inscription has no special characteristics. However, as noted in the *Tariat* Inscription, it was created from *y(a)sı t(a)ş*. Thirdly, when describing the *Tes* and *Tariat* Inscriptions, the words *bit(i)g* and *b(ä)lgü* are expressed through the use of hendiadyoin. For the *Tes* inscription, this hendiadyoin is constructed as *b(ä)lgü→bit(i)g*. For the *Tariat* Inscription, this hendiadyoin is constructed as *b(i)t(i)g→b(ä)lgü*. The sequence of the hendiadyoins, the descriptions of the inscription stones, and the names of the inscriptions are

preserved exactly as they appear in the Shine Us Inscription, which was created after these inscriptions and contains information about the creation of the two inscriptions. Based on these three points, it can be argued that the Uighurs did not consider the *Tes* and *Tariat* inscriptions to be the same, and therefore the purposes/functions and genres of these inscriptions could not be the same. The last two differences are in the *tamga* and narrator. Although similar, the *tamgas* used in the *Tes* Inscription and the *Tariat* Inscription are not identical. However, the same *tamga* was used in the *Tariat* Inscription and the Shine Us Inscription, which is an inscription on a memorial complex created in the name of Moyen Chor Khan. Finally, the narrator of the *Tes* Inscription is a third person and not Moyen Chor Khan. However, on the eastern side, southern side, and first five lines of the western side of the *Tariat* Inscription, the narrator is Moyen Chor Khan in the first person. In the remaining lines of the west side and on the north side, the narrator is in the third person and is Bilge Kutlug Tarkan Seņün. Based on these important differences, the claim that the *Tes* and *Tariat* inscriptions are of the same type and purpose/function is debatable. In this study, it has been argued that the *Tes* and *Tariat* Inscriptions cannot be of the same genre and purpose/function due to the differences mentioned in the above paragraph, and therefore cannot be classified under the same genre group, and that the inscriptions in question cannot be victory inscriptions or boundary stone inscriptions. It has been suggested that the *Tes* Inscription was created to honor Moyen Chor and confirm his empire as an “honor/confirmation inscription” and that the *Tariat* Inscription was created to express Moyen Chor’s domination and show of power as a “dominance/show of force inscription”. It has been argued that the *Tes* and *Tariat* inscriptions were created by the khan himself during his lifetime and that they have their own specific purpose/function and genre of creating.

In line with the intended purpose/function, introductory information about the inscriptions is provided first. Then, the genres of inscriptions and their purposes/functions are discussed chronologically. After presenting this information, the similarities and differences between the *Tes* and *Tariat* inscriptions were discussed in a text-centered manner, using examples from the text fragments. In order to determine the genre and purpose/function of the inscriptions, it has been established based on both the inscriptions themselves and Chinese history that they were directed at the Uighurs and domestic politics. In addition, the contents of the inscriptions have been examined, revealing that they deal with a variety of topics in addition to military achievements. Finally, ideas are offered about the purposes/functions and genres of the *Tes* and *Tariat* inscriptions.

